TA'LIM JARAYONIDA RAG'BATLANTIRISH VA JAZOLASH METODLARINING O'QUVCHI SHAXSI VA MOTIVATSIYASIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalari
Fozilova Sevinch Asror qizi,
Jumagulov Mahmado'st Abduqodir o'gli
jumaqulovmuhammaddo'st@gmail.com

Ilmiy rahbar:Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

Mirzaraximova Gulnora Ikromovna

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-1422-9761
E-mail:mirzarahimovagulnora23@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim paradigmasida o'quvchi xulq-atvorini korreksiyalash va o'quv motivatsiyasini shakllantirishning fundamental vositalari bo'lgan rag'batlantirish va jazolash metodlarining psixofiziologik hamda pedagogik mexanizmlari tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bixevioristik yondashuvning "stimul-reaksiya" modeli va gumanistik pedagogikaning "shaxsga yo'naltirilgan" tamoyillari o'rtasidagi nomutanosiblik o'quvchi ruhiyatida turli kognitiv va emotsional oqibatlarni keltirib chiqarmoqda. Maqolada ijobiy va salbiy mustahkamlovchilarning miyadagi neyrotransmitterlar (dopamin va kortizol) darajasiga ta'siri, shuningdek, jazo choralarining "o'rganilgan chorasizlik" (learned helplessness) sindromini shakllantirishdagi roli neyropsixologik tahlil qilingan. Tadqiqot davomida o'quvchining o'z-o'zini baholashi (self-esteem) va akademik muvaffaqiyati o'rtasidagi korrelyatsiya rag'batlantirish chastotasi prizmasida o'rganilgan. Maqola yakunida o'qituvchilar uchun intizomni saqlashda jazo o'rnini bosuvchi "ijobiy intizom" (positive discipline) strategiyalari va emotsional barqarorlikni ta'minlash bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar berilgan.
Kalit so'zlar: Rag'batlantirish, jazolash, operant shartlanish, bixeviorizm, neyropedagogika, motivatsiya, kognitiv rivojlanish, pedagogik etika, ijobiy mustahkamlash, emotsional intellekt.
АННОТАЦИЯ. В данной статье исследуются психофизиологические и педагогические механизмы методов поощрения и наказания, являющихся фундаментальными средствами коррекции поведения учащихся и формирования учебной мотивации в современной образовательной парадигме. Актуальность исследования обусловлена тем, что несоответствие между бихевиористской моделью «стимул–реакция» и гуманистическим принципом «личностно-ориентированного обучения» приводит к различным когнитивным и эмоциональным последствиям в психике учащихся. В статье с нейропсихологической точки зрения анализируется влияние положительных и отрицательных подкреплений на уровень нейротрансмиттеров мозга (дофамин и кортизол), а также роль наказаний в формировании синдрома «выученной беспомощности» (learned helplessness). В ходе исследования изучается корреляция между самооценкой учащегося и его академической успеваемостью через призму частоты поощрений. В заключении представлены научно-методические рекомендации для учителей по стратегиям «позитивной дисциплины»

(positive discipline), заменяющей наказания, а также по обеспечению эмоциональной стабильности учащихся.
Ключевые слова: поощрение, наказание, оперантное обусловливание, бихевиоризм, нейропедагогика, мотивация, когнитивное развитие, педагогическая этика, положительное подкрепление, эмоциональный интеллект.
ABSTRACT. This article investigates the psychophysiological and pedagogical mechanisms of reinforcement and punishment methods, which serve as fundamental tools for behavior correction and the formation of learning motivation in the modern educational paradigm. The relevance of the study lies in the inconsistency between the behaviorist “stimulus–response” model and the humanistic “learner-centered” approach, which leads to various cognitive and emotional consequences in students’ psychological states. From a neuropsychological perspective, the article analyzes the effects of positive and negative reinforcement on brain neurotransmitters (dopamine and cortisol), as well as the role of punishment in the development of the “learned helplessness” syndrome. The study also examines the correlation between students’ self-esteem and academic performance through the frequency of reinforcement. The conclusion presents scientific and methodological recommendations for teachers on implementing “positive discipline” strategies as an alternative to punishment, as well as ensuring students’ emotional stability.
Keywords: reinforcement, punishment, operant conditioning, behaviorism, neuro-pedagogy, motivation, cognitive development, pedagogical ethics, positive reinforcement, emotional intelligence.

KIRISH Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida ta’lim va tarbiya jarayoni doimo ma’lum bir ta’sir vositalariga tayanib kelgan. Bu vositalar orasida rag‘batlantirish va jazolash nafaqat eng qadimgi, balki eng murakkab psixologik instrumentlar hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim tizimi global transformatsiyani boshidan kechirayotgan bir davrda, o‘quvchi shaxsiga ta’sir ko‘rsatishning ushbu an’anaviy metodlarini qayta ko‘rib chiqish zaruriyati tug‘ilmoqda. Kirish qismida shuni ta’kidlash lozimki, rag‘batlantirish va jazolash shunchaki "yaxshi" yoki "yomon" harakatga berilgan javob emas, balki bolaning kelajakdagi dunyoqarashi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va jamiyatdagi o‘rnini belgilovchi kognitiv poydevordir.

Neyrobiologik nuqtai nazardan, har qanday rag‘bat miyaning "mukofotlash tizimi" (brain reward system) orqali o‘tadi. O‘quvchi o‘qituvchidan samimiy maqtov yoki kutilgan mukofotni olganda, uning miyasida dopamin gormoni ajralib chiqadi, bu esa o‘rganish jarayonini "zavqli faoliyat" sifatida xotiraga muhrlaydi. Aksincha, jazo choralari (tanbeh, kamsitish yoki past baho) organizmda kortizol — stress gormonining oshishiga olib keladi. Surunkali stress holati esa prefrontal po‘stloq faoliyatini bloklaydi, bu esa bolaning mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va ma’lumotni eslab qolish qobiliyatini keskin pasaytiradi. Shuning uchun ham jazolash ko‘pincha kutilganidek "tarbiyalamaydi", balki bolani qo‘rquv va agressiya qobig‘iga o‘rab qo‘yadi.

Maqolaning dolzarbligi yanada chuqurroq omilga tayanadi: zamonaviy "Z" va "Alfa" avlodi vakillari avtoritar jazo tizimini mutlaqo inkor etmoqda. Ularda ichki erkinlik va o‘z haq-huquqlarini anglash darajasi yuqori bo‘lganligi sababli, an’anaviy jazo choralari ko‘pincha teskari reaksiya — qarshilik va o‘qishdan butunlay sovishni keltirib chiqarmoqda. Shunday ekan, pedagogning vazifasi — intizomni jazo orqali emas, balki "ijobiy mustahkamlash" (positive reinforcement) va bolaning ichki qadriyatlariga ta’sir qilish orqali saqlashdir. Ushbu maqola rag‘bat va jazoning "nozik muvozanati"ni ilmiy asoslashga, o‘quvchining ruhiy salomatligiga

zarar yetkazmagan holda uning akademik salohiyatini oshirish mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida rag‘batlantirish va jazolashning o‘quvchi kognitiv va emotsional sohasiga ta’sirini o‘rganish uchun keng qamrovli va ko‘p qirrali metodologik yondashuv qo‘llanildi:

1. Nazariy-konseptual analiz: Tadqiqotning fundamental asosi sifatida B.F.Skinnerning "Operant shartlanish" (Operant Conditioning) nazariyasi va E.Torndaykning "Effekt qonuni" (Law of Effect) olindi. Ushbu nazariyalar prizmasida harakat oqibati (mukofot yoki jazo) o‘sha harakatning takrorlanish ehtimolini qanday o‘zgartirishi modellashtirildi. Shuningdek, K.Dvekning "O‘sish tafakkuri" (Growth Mindset) konsepsiyasi asosida rag‘batlantirishning turi (natijaga yoki harakatga yo‘naltirilganligi) bolaning irodasiga ta’siri tahlil qilindi.

2. Empirik-diagnostik metodlar:

- **Kuzatuv va xronometraj:** Tanlangan eksperimental maktablarda dars davomida o‘qituvchilarning rag‘batlantirish va jazolash chastotasi (miqdori) hamda ularning o‘quvchi diqqatiga ta’siri maxsus protokollar asosida qayd etildi.
- **So‘rovnomalar (Anketalash):** 300 nafardan ortiq o‘quvchi va 50 nafar o‘qituvchi o‘rtasida "Mening o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqimni nima so‘ndiradi?" va "Qaysi rag‘bat turi siz uchun eng muhim?" mavzularida anonim so‘rovlar o‘tkazildi.
- **Proyektiv psixologik testlar:** Bolalardagi yashirin qo‘rquv va xavotir darajasini aniqlash uchun Lucher rang testi va "Maktabda rasm chizish" metodikasi qo‘llanildi. Bu jazo choralarining bolaning "Men-konsepsiyasi"dagi aksini ko‘rish imkonini berdi.

3. Eksperimental modellashtirish: Tadqiqot davomida uchta guruhda turli motivatsion muhitlar yaratildi:

- **"Faqat ijobiy" guruh:** Xatolar uchun jazolanmasdan, har bir kichik siljish rag‘batlantirildi.
- **"Nazorat" guruh:** An’anaviy baholash va tanbeh tizimi qo‘llanildi.
- **"Insonparvar intizom" guruh:** Xatolar "tabiiy oqibatlar" orqali tushuntirildi va to‘g‘ri yechim uchun motivatsiya berildi.

4. Statistik tahlil: Olingan miqdoriy ma’lumotlar (o‘zlashtirish koeffitsienti, darsdagi faollik darajasi) matematik-statistik usullar (regressiya tahlili va Styudent t-kriteriysi) yordamida qayta ishlandi. Bu metodologiya rag‘batlantirish va o‘quvchi natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikning ishonchlilik darajasini ($p < 0.05$) tasdiqlash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, rag‘batlantirish jazolashga qaraganda uzoq muddatli natija berishda **3 barobar** samaraliroqdir.

1. **Ijobiy mustahkamlash:** Maqtov va rag‘bat olgan o‘quvchilar qiyin topshiriqlarni bajarishda ko‘proq chidamlilik (resilience) ko‘rsatishdi.
2. **Jazoning salbiy ta’siri:** Muntazam jazolanadigan guruhda o‘quvchilar o‘rganishdan ko‘ra, "jazodan qutulish yo‘llarini" (aldash, ko‘chirish) qidirishga ko‘proq vaqt sarflashgani aniqlandi.

Jadval: Rag‘bat va jazoning psixologik natijalari qiyoslamasi

Metod	Psixologik reaksiya	Kelajakdagi xulq-atvor	O‘quvchining ichki holati
Ijobiy rag‘bat	Dopamin ajralishi	Harakat takrorlanadi	O‘ziga ishonch, quvonch
Ijtimoiy e’tirof	Statusning oshishi	Ijtimoiy faollik	Jamoaga aloqadorlik

Metod	Psixologik reaksiya	Kelajakdagi xulq-atvor	O‘quvchining ichki holati
Salbiy jazo	Kortizol (stress)	Harakatdan qochish	Qo‘rquv, agressiya, yopiqlik

XULOSA

Rag‘batlantirish va jazolash metodlarining pedagogik-psixologik samaradorligi bo‘yicha o‘tkazilgan kompleks tadqiqot yakunida quyidagi fundamental xulosalar shakllantirildi:

1. **Rag‘batlantirish — psixologik "yoqilg‘i" sifatida:** O‘quvchi uchun eng kuchli rag‘bat moddiy mukofot yoki baho emas, balki uning shaxsi va mehnatining e’tirof etilishidir. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, bolani natijasi (aqli) uchun emas, balki uning harakati (mehnati) uchun maqtash unda qiyinchiliklardan qo‘rqmaslik va irodani shakllantiradi. Maqtov samimiy va o‘z vaqtida bo‘lgandagina kognitiv samaradorlikni oshiradi.
2. **Jazoning destruktiv tabiatini anglash:** Har qanday shakldagi jazo (tanbeh, kamsitish, ijtimoiy chetlatish) o‘quvchida o‘rganishga nisbatan ichki qarshilikni uyg‘otadi. Jazo orqali olingan intizom — bu "vaqtinchalik itoatkorlik"dir. Uzoq muddatda esa jazo bolaning ijodiy qobiliyatlarini bo‘g‘adi va unda "xato qilishdan qo‘rqish" kompleksini yaratadi. Xato — jazo uchun sabab emas, balki o‘rganish uchun imkoniyat sifatida talqin qilinishi pedagogik taktning asosi bo‘lishi shart.
3. **Metodik transformasiya zaruriyati:** Zamonaviy pedagogika jazo choralaridan voz kechib, "tabiiy oqibatlar" (natural consequences) va "demokratik kelishuvlar" tizimiga o‘tishi lozim. Bunda o‘quvchi o‘z harakati uchun mas’uliyatni qo‘rquvdan emas, balki anglash orqali o‘z zimmasiga oladi. O‘qituvchi o‘quvchi bilan sub’ekt-sub’ekt munosabatini o‘rnatsa, jazolashga ehtiyoj qolmaydi.
4. **Neyroetik muvozanat:** Rag‘batlantirish va jazolash orasidagi nisbat 5:1 ko‘rinishida bo‘lishi (har bir tanbehga kamida beshta ijobiy rag‘bat) bolaning ruhiy barqarorligini ta’minlaydi. Pedagog har bir bolaning "emotsional bank hisobi"ni nazorat qilishi, unga ijobiy hissiyotlar (ishonch, hurmat, rag‘bat) kiritishi uning akademik muvaffaqiyatini kafolatlaydi.

Xulosa qilib aytganda, ta’limning maqsadi o‘quvchini "qo‘rqitib" bilim berish emas, balki uni bilim olishga "ishqiboz" qilishdir. Rag‘batlantirish va jazolash mexanizmlarini to‘g‘ri boshqarish o‘qituvchidan yuksak psixologik tayyorgarlik va bolaning ichki dunyosiga nisbatan cheksiz hurmatni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rogers C.R. Freedom to Learn. – Merrill, 1969.
2. Vigotskiy L.S. Psixologiya razvitiya rebenka. – Moskva: "Smisl", 2003.
3. Tolipov O‘.Q. Pedagogik muloqot texnologiyalari. – Toshkent, 2021.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. – Bantam Books, 1995.
5. Qodirov M. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2019.
6. Zokirov F.M. Muloqot etikasi va madaniyati. – Toshkent, 2020.

7. Ismoilov A. O‘qituvchi va o‘quvchi: Psixologik hamkorlik sirlari. – Toshkent, 2024.
8. UNESCO. Teacher-student relationships and learning outcomes. – Paris, 2023.
9. Hattie J. Visible Learning for Teachers. – Routledge, 2012.